

Čedomir MARKOVIĆ \*  
Zdravko GAGOVIĆ

## NEKI AKTUELNI PROBLEMI ZAŠTITE MANASTIRSKOG KOMPLEKSA MORAČE

U sferi pojačanog interesovanja naše naučne, kulturne i šire javnosti u zadnje dvije godine, sticajem posebnih okolnosti, našao se i manastir Morača<sup>1</sup>. Kroz ovaj, na više načina manifestovan interes, izražavana je i određena zabrinutost, pojačana izvjesnom dozom straha, a usmjerena prema daljoj sudbini ovog, u Crnoj Gori najpoznatijeg i najznačajnijeg spomenika kulture, oko koga su se moćno upleli, ne samo zahtjevi, već i neodložne potrebe za stvaranje što povoljnijih uslova za iznalaženje novih izvora energije, a što u osnovi ima za cilj brži ekonomski razvoj SR Crne Gore. U okvirima ovako postavljenih imperativa razvoja, po svemu sudeći, kao realnost i kao neminovnost, nametnula se mogućnost gradnje hidroenergetskog sistema na rijeci Morači, čime se, između ostalog, pokrenuo i svakako najdelikatniji problem vezan za ponašanje i zaštitu kompleksa manastira Morače u novoformiranim uslovima.

Još uvijek su i u sjećanjima i u svijesti brojnih konzervatora iz Crne Gore i Jugoslavije, kao i svih poštovalaca naše prošlosti, prisutne izvjesne sumnje i bojazni u konačan ishod ne tako davno izvedenog, po mnogo čemu jedinstvenog poduhvata, izmiještanja manastira Pive, kada je sa njegovih starih zidova skinuto i na nove vraćeno oko 1260 m<sup>2</sup> živopisa<sup>2</sup>, a evo ovog trenutka se ponovo na

---

\*) Dr Čedomir Marković, Zavod za zaštitu spomenika SR Crne Gore, Cetinje

1. U više navrata su se na stranicama dnevne i nedjeljne štampe („Pobjeda“, „Politika“, „Vjesnik“, „Nin“, „Duga“ i dr.) pojavljivali napisi vezani za gradnju hidroenergetskog sistema na rijeci Morači i često je s tim u vezi pominjan i problem zaštite kompleksa manastira Morače.

2. Radovi na izmještanju manastira Pive započeti su 1970. godine, a završeni 1982. godine.

ista pleća i istu savjest svaljuje novo breme problema, nove odgovornosti i novi strahovi.

Ovoga puta je u pitanju manastir Morača, spomenik čiji značaj prelazi lokalne okvire i čija se zaštita sada mora posmatrati u kontekstu planirane izgradnje pomenutog hidroenergetskog sistema u kanjonu rijeke Morače i s time u vezi stvaranje niza vještačkih jezera, od kojih će vode onog, koje bude formirano iza brane Andrijevo, doseći kotu koja je samo pet metara niža od platoa na kome se manastir nalazi i koje će, takoreći, zapljuskivati zidove njegovih zdanja<sup>3</sup>. Svjetska, pa i naša iskustva nas uče i opominju da moramo biti izuzetno oprezni i krajnje skeptični prema daljem, neometanom životu manastira u ovako izmijenjenim uslovima, koji će, nesumnjivo, degradirati manastir, prije svega njegov prirodni ambijent i istovremeno će omogućiti da se intenziviraju procesi njegove fizičke degradacije, posebno njegovog fresko slikarstva<sup>4</sup>.

Poznato je da se prva veća degradacija ovog monumentalnog srednjovjekovnog zdanja zbila na samom početku XVI vijeka, kada je crkva Uspenja Bogorodice ostala bez krova, urušenih svodova i kupole<sup>5</sup>. Obnova je uslijedila tek sedamdeset godina kasnije, tako da je ovaj period bio dovoljan da kiše i mrazevi toliko oštete i razore freskomalter i speru bojani sloj živopisa iz XIII vijeka, da je on potpuno nestao sa zidova hrama<sup>6</sup>. Ostao je samo fragmentarno sačuvan u đakonikonu da nam svojim osobenim i prefinjenim koloritom i portretima izražene antičke ljepote, misaonosti i mudrosti svjedoči o svojoj umjetničkoj grandioznosti i slikarskoj genijalnosti.

Zaslugom igumana Tome i velikog kneza Vučića Vučetića crkva je obnovljena, a površine zidova nanovo oslikane. Novi majstori, koji nijesu ponovili onu pređašnju genijalnost slikarstva XIII vijeka, ipak su svoja djela obilježila novim stilskim karakteristikama, novim potezima kičice, novim uzorima i nadasve novim tehnologijama<sup>7</sup>. Danas unutrašnjost crkve Uspenja Bogorodice krasi živopis nastao u XIII, XVI i XVII vijeku, koji manastiru Morači daje i svojevrstnu galerijsku, a ne samo likovno-istorijsku dimenziju.

Nakon velike obnove krajem XVI vijeka, manastir nastavlja neometano svoj život. U XVII vijeku se čak i jedna od glavnih odbrambenih kula pretvara u crkvicu posvećenu sv. Nikoli, koja mnogo kasnije, u crnogorsko-turskim vojevanjima 1876. i 1878. godine dobija svoju pređašnju ulogu i služi kao barutana<sup>8</sup>.

3. Podatak preduzet iz informacije Elektroprivrede Crne Gore, Titograd, maja 1988.

4. Brojni su primjeri stradanja spomenika i kod nas i u svijetu koji su se sticajem različitih okolnosti našli u izmijenjenim uslovima. Kao najčešći uzročnik propadanja pominje se povećana vlažnost, bilo da se radi o onoj iz atmosfere ili onoj iz tla. Posebno se navodi drastično stradanje spomenika u dolini Nila u Egiptu nakon izgradnje Asuanske brane. Kod nas se često navode manastiri u Ovčarsko-kablarskoj kotlini, manastir Andreaš na Tresci, manastir Dobrićevo na Trebišnjici i drugi.

5. S. Petković, Morača, Beograd 1987. 42

6. Ibid. 42 – 50

7. Ibid. 42 – 50

8. Ibid. 77 – 80

Krov velike crkve, prvobitno načinjen od olovnih ploča, koje su ubrzo zamijenjene klisom, više puta je obnavljan i prepravlján, da bi konačno bio pokriven bakarnim limom. Zanimljiv je podatak da je prije ove zadnje obnove krovnog pokrivača, izvedene 1987. godine, crkva bila prepokrivena limom na samom kraju rata, 1944. godine.

Na dva fragmenta lima skinuta sa krova velike crkve, jedan sa kupole a drugi sa naosa, majstor Lojpur iz Kolašina iskucao je eksperimentom zapis da je crkvu pokrio juna mjeseca 1944. godine... „pod komandom Peka Dapčevića”<sup>9</sup>.

Ovaj, na prvi pogled, sasvim običan podatak, ipak govori da briga o održavanju i očuvanju manastira nije u svijesti ljudi presahla ni u burnim danima rata i da se sa prvim danima slobode snažno ispoljila upravo u potrebi obnove ovog jedinstvenog centra slobodarstva i kulture.

Nešto kasnije, tačnije u vremenu od 1954. pa do 1958. godine izvedeni su opsežni radovi na ispitivanju i konzervaciji ugroženih partija živopisa manastira Morače, posebno onog u đakonikonu. Radove je izveo tadašnji Savezni institut za zaštitu spomenika kulture uz učešće vrsnih slikara – konzervatora<sup>10</sup>. Zahvaljujući njihovom dugogodišnjem angažovanju živopis manastira Morače, odnosno crkve Uspenja Bogorodice, danas zrači svojom punom ljepotom.

Zanimljivo je da je u ovom periodu postojala namjera da se oko i u neposrednoj blizini manastira formira novo stambeno naselje, pa je odbor formiran za sprovođenje te ideje izradu urbanističkog plana povjerio arhitekti Bogdanu Bogdanoviću, tada asistentu na Arhitektonskom fakultetu Beogradskog univerziteta.

Imajući pred sobom svu protivurječnost i svu složenost jedne ovakve zamisli, arhitekta Bogdanović je ponudio dvije varijante plana novog naselja, pokušavajući da u obje, koliko je to bilo moguće, sačuva integritet manastirskog kompleksa. Predstavnici službe zaštite spomenika kulture, baš kao i danas, suprostavili su se ovoj ideji pokušavajući da pokažu i dokažu da bi njena realizacija do te mjere degradirala manastir da bi ga svela na nivo seoske crkve. Srećom, do ostvarivanja ove ideje nikada nije došlo i manastir je ostao u svom intaktnom prirodnom okruženju<sup>11</sup>.

Izgradnjom moderne saobraćajnice, čijim je probijanjem kroz uzani kanjon Platije i uz same zidove manastira, povrijeđena viševjekovna čednost moračkog pejzaža, uspostavljena je živa i jedinstavna veza sa ovim izuzetnim spomeničkim ansamblom.

Međutim, isuviše frekventan saobraćaj, posebno ljeti, sasvim sigurno dovodi do povećane koncentracije opasnih izduvnih gasova – ugljendioksida i sumpordioksida, koji s vlagom iz atmosfere grade sumpornu kiselinu, istina slabe koncentracije, ali dovoljne da dugim i konstantnim djelovanjem na osjetljive materijale razbukta stara žarišta degradativnih procesa, koja su nekim pređašnjim kon-

9. Fragmenti lima čuvaju se u manastiru Morači.

10. A. Skovran, Ispitivanje i konzervacija manastira Morače, Zbornik zaštite spomenika kulture, knj. XI, Beograd 1960. 197

11. Ibid. 213 – 214

zervatorskim intervencijama imobilisana i zaliječena, ili, pak, da uzrokuje pojavu novih. U samim začecima ovih djelovanja teško je zapaziti negativne posljedice, ali je sasvim sigurno da će one jednog dana biti i lako prepoznatljive i lako uočljive, ako to već i sada nije postalo moguće na bojenom sloju živopisa koji postepeno mijenja svoje hromatske osobine.

Raduje činjenica da se ove promjene mogu i lokalizovati i na vrijeme prekinuti ili, bar, usporiti njihov negativni uticaj i što se one, ipak, mogu vezati za neki normalni tok starenja spomenika u sadašnjim, modernim uslovima života. Uloga konzervatora je, kako je već naprijed rečeno, upravo usmjerena ka težnji da se ti prirodni procesi uspore i ublaže ili, ako je to moguće, i potpuno zaustave. Osnovni cilj je pri tome sasvim jasan; ne dozvoliti da dođe do promjene uslova u kojima je spomenik ponikao, u kojima je započeo i nastavio da živi i sa kojima je vremenom uspostavio određen vid ravnoteže.

Promjenom uslova, a do njih će neminovno doći gradnjom pomenutog hidroenergetskog sistema, odnosno stvaranjem velike akumulacije, ova će se davno uspostavljena ravnoteža spomenika sa okolinom poremetiti i izvjesno je da će doći do intenziviranja degradativnih procesa koji će postepeno voditi ka uništenju određenih spomeničkih materijala i spomeničkih vrijednosti. Nema sumnje da je, kada se radi o manastiru Morači, u tom slučaju najugroženiji njegov živopis, koji je zbog svojih tehnoloških karakteristika posebno osjetljiv na promjenu mikroklimatskih uslova, odnosno na povećanje relativne vlažnosti<sup>12</sup>.

Fresko slikarstvo, kao i bilo koja druga vrsta materijala, okarakterisano je određenim fizičkim osobinama, pa ga iz tih razloga treba shvatiti i kao poseban „sistem” određenih fizičkih veličina smještenih u prostoru, odnosno „ambijentu”. Na ovakav način shvaćen „sistem” odvojen je od „ambijenta” površinama koje ga opasuju i koje predstavljaju njegove osnovne granice. Između tako formiranog „sistema” i „ambijenta” uspostavlja se jedan trajni dinamički odnos u kome „ambijent” svojim uslovima djeluje na „sistem”, odnosno živopis, a ovaj određenim promjenama odgovara na to dejstvo. Ovo dejstvo treba shvatiti kao normalno uspostavljen tok razmjene materija i energije u kome se „sistem” ponaša kao „otvoren” za protok i materija i energije<sup>13</sup>.

Međusobna djelovanja „ambijenta” i „sistema” odvijaju se u okviru određenih, ustaljenih veličina, te se na ovaj način uspostavlja neka vrsta prirodne ravnoteže zasnovane na stalno prisutnim, nepromijenjenim uslovima. Tada se može konstatovati da je prirodni

---

12. V. Federici e N. Gabrielli, Di un nuovo trattamento di restauro dei materiali lapidei e delle pitture murali, Bollettino dei musei e gallerie Pontifice, Vaticano 1947. 65

13. E. Ferroni, Il contributo della scieza ai problemi della conseracione e del restauro, Atti del convegno sul restauro delle opere d'arte, Vol. I, Firenze 1981. 171 – 172; E. Ferroni, Scienza moderna e conservazione delle opere d'arte, (Materiali) Università internazionale dell'arte, Firenze 1981a. 1 – 2



proces starenja, odnosno fizičke degradacije živopisa drastično usporen, a naš cilj je upravo usredsređen ka tome da se ne dozvoli poremećaj te vjekovne ravnoteže, kontrolišući uslove koji vladaju u „ambijentu” (vlažnost, termičko djejtvo, sunčevo djejtvo, zagađenost vazduha i dr.)<sup>14</sup>.

U višeslojnim, heterogenim strukturama, kakve se javljaju kod fresko slikarstva (bojeni sloj, malter načinjen od kreča, pijeska, slame, pljeve, kudelje, kao i sam zid nosač), teško je, a ponekad i nemoguće uspostaviti, odnosno povratiti ravnotežu, ukoliko promjenom određenih uslova dođe do njenog poremećaja. A jedan od najčešćih uzroka poremećene ravnoteže i ubrzane degradacije fresko dekoracije je, upravo, povećani procenat vlage, bilo da se ona javlja kao kondenzovana na oslikanim zidnim površinama, bilo da kao kapilarna prodire spolja ili iz tla kroz strukturu zida objekta. Povećana vlažnost, pored ostalog, pogoduje i razvoju mikroorganizama, koji često izazivaju dodatna oštećenja bojenog sloja. Pod uticajem povećane vlažnosti određene komponente fresko maltera, posebno one od organskih materijala (slama, pljeva, kudelja) doživljavaju promjene koje se ogledaju u bubrenju i povećavanju svog volumena, razarajući tako mehanički fresko malter, a sa ovim i bojeni sloj<sup>15</sup>.

U svakom slučaju, povećanje procenta relativne vlažnosti u „ambijentu” mora se odraziti i na povećan prodor vlage u sam „sistem”, što dovodi do promjene odnosa, odnosno do prekoračenja uspostavljenih graničnih veličina, a time i do poremećaja postojeće ravnoteže. Pored ovoga, prisustvo određenih soli različitih stepena rastvorljivosti čini da su opasnosti od poremećene ravnoteže izražajnije, jer rastvorene soli postaju mobilne, kreću se kroz tkivo zida i teže da izbiju na površinu bojenog sloja izazivajući pri tom njegovo razaranje<sup>16</sup>.

Takođe se na isti način mijenja i ravnoteža u odnosu rastvorljivosti tečnost – gas, jer se povećava procenat ugljendioksida iz „ambijenta” rastvorenog u vodi. Posledica ovakvog stanja je formiranje bikarbonata, koji su posebno pokretljivi u vodi, a što sve zajedno dovodi i do poremećaja hemijske ravnoteže<sup>17</sup>.

Neosporno je da je kod svake fresko dekoracije posebno osjetljiv bojeni sloj, koji ujedno predstavlja i graničnu liniju između „sistema” i „ambijenta”. Kada voda zasićena rastvorljivim bikarbonatima prodre na površinu freske, koja ujedno predstavlja i površinu isparavanja, ravnoteža tečnost – gas se može poremetiti, što dovodi do brzog formiranja finih kristala kalcijumkarbonata, koji prekrivaju lice freske bijelom skramom, degradirajući i umanjujući njene hromatske vrijednosti<sup>18</sup>.

14. E. Ferroni, *op. cit.* (1981), 173 – 174

15. E. Ferroni, *op. cit.* (1981a), 13 – 14

16. E. Ferroni, *op. cit.* (1981), 174

17. E. Ferroni, *op. cit.* (1981a), 15

18. *Ibid.* 15 – 16

U vodi koja prodire kroz zidove mogu, takođe, biti rastvorene i druge soli različitih svojstava, koje kao krajnji efekat skoro uvijek izazivaju razaranje tkiva freske izazivajući drastična oštećenja.

Važno je ovdje istaći da, za sada, ne postoje metodi za precizno vrednovanje i mjerenje intenziteta procesa degradacija, što znači da ne postoje ni mogućnosti za objektivno vrednovanje i predviđanje svih onih dještava koja nastaju izmjenom uslova. I upravo zbog nedostatka takvih metoda, vrednovanja degradacija i njihovo predviđanje mora se prepustiti iskustvima konzervatora. Konzervatori su, međutim, i tada hendikepirani jer i pored posjedovanja stannovitih iskustava i neophodnih znanja, oni najčešće ne mogu opaziti sve one brojne tanane, nevidljive i neprimjetne vibracije u procesima degradacije živopisa, koje se, pak, odvijaju tako sporo i kroz duži vremenski period, da je za njihovo mjerenje ljudski radni vijek prekratak. Iz ovih razloga najčešće izostaje prikupljanje relevantnih podataka koji bi poslužili kao osnovni parametri na osnovu kojih bi se moglo vršiti vrednovanje očuvanosti i vršiti precizna identifikacija budućih opasnosti i degradacija.

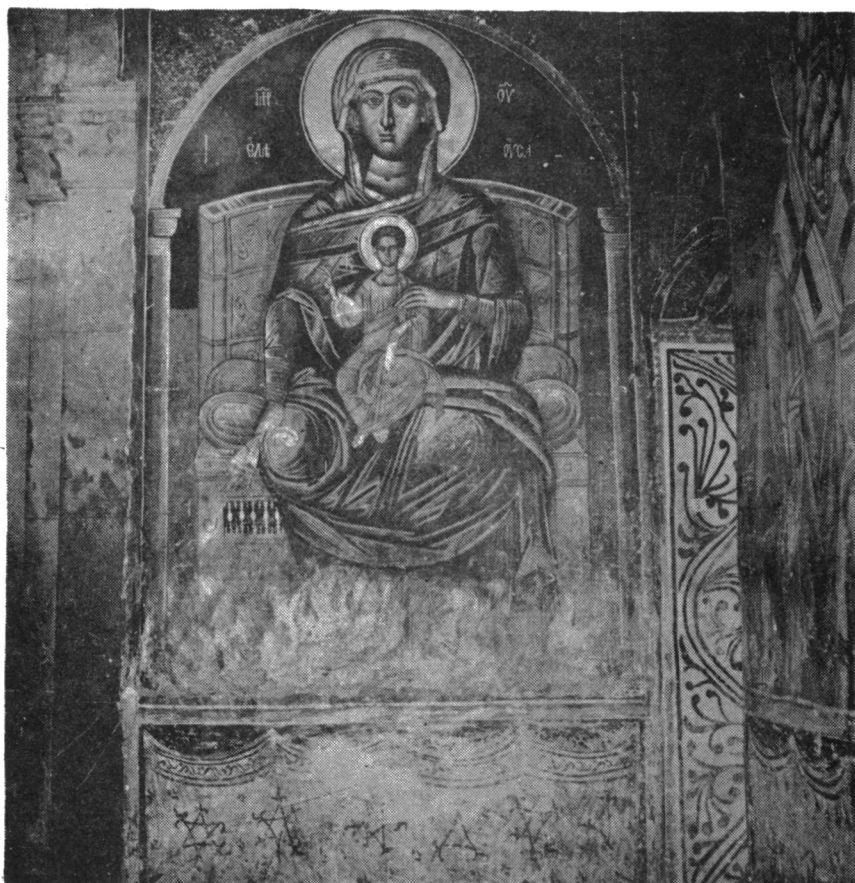
No, i pored izrečenog, danas se ipak sa sigurnošću može ustvrditi da u izmijenjenim uslovima uticaj „ambijenta“ na živopis, posebno kada se radi o povećanju procenta relativne vlažnosti, dovodi do intenziviranja degradativnih procesa i do trajnog gubitka fresko dekoracije, kao krajnjeg učinka.

Ovakav pesimistički zaključak svoje puno opravdanje upravo nalazi i na samom živopisu manastira Morače.

Već je rečeno da je Manastir u svojoj sedmoojekovnoj istoriji doživio intenzivna razaranja i da je zahvaljujući povećanom dještvu vlage izgubio gotovo čitav svoj živopis iz XIII vijeka. I kasnije živopis, koji je nastao tokom XVI i XVII vijeka, takođe je pretrpio znatna oštećenja na krovnom pokrivaču. Ova oštećenja su tokom 50-tih godina ovoga vijeka sanirana, a žarišta degradativnih procesa imobilisana<sup>19</sup>.

I u novije vrijeme primjetna su određena oštećenja na živopisu manastira Morače uglavnom izazvana prodorom vlage u tkivo zida i njenom izbijanju na površini freske, noseći pri tom i rastvorene soli. Na onim mjestima na fasadama crkava, gdje je često dolazilo do jačih vlaženja zbog oštećenog krova ili oluka, dolazilo je i do infiltracije vlage u tkivo zida i njenog izbijanja na površini freske, uzrokujući odvajanje većih površina fresko maltera od zida nosača, kao i pojavu soli na površinama bojenog sloja. Ova štetna dještva vlage i rastvorenih soli, posebno hlorida, danas se mogu zapaziti na istočnom i zapadnom zidu obje pjevnice, sl. 1 na sjevernom i zapadnom zidu priprate sl. 2 i južnom zidu oltarskog prostora crkve Uspenja Bogorodice, kao i donjim zonama sjevernog zida paraklisa sv. Stefana. sl.3.

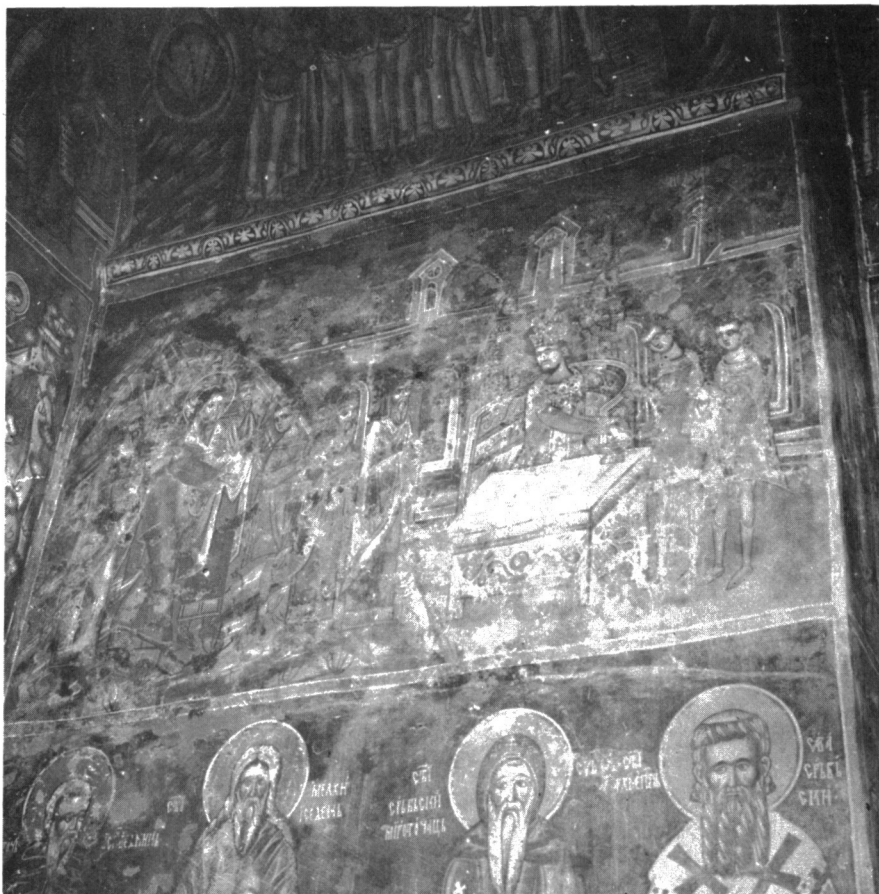
19. Na pojedinim partijama živopisa koje su konzervirane između 1954. i 1958. godine, odnosno prije tri decenije, ponovo su se u nekoliko zadnjih godina razbuktała stara degradativna žarišta, što je konstatovano konzervatorskim ispitivanjima obavljenim tokom 1986/87. godine. Konzervatorski radovi izvedeni su 1987. i 1988. godine.



sl. 1. Izgled istočnog zida sjeverne Pijevnice sa oštećenjima izazvanim prodromom vlage

Posljednji konzervatorski radovi su zapravo imali za cilj da saniraju oštećenja na ovim površinama živopisa, da imobilišu žarišta i da eliminišu uzroke koji izazivaju promjenu uslova, odnosno prodora vlage (zamjena dotrajalog krovnog pokrivača, postavljanje novih oluka, rušenje ogradnih zidova koji su se oslanjali na bočne fasade velike crkve, uklanjanje bršljana sa zidova male crkve sv. Nikole i sl.)<sup>20</sup>. Istovremeno, izvršeno je uklanjanje i starih cementnih plombi i produžnog maltera sa fasada crkve Uspenja Bogorodice, zamjenjujući ih krečnim malterom, kako bi se spriječio eventualni

20. Da povećana vlažnost predstavlja posebnu opasnost za fresko dekoraciju dovoljno ilustrativan primjer pruža crkva sv. Nikole manastira Morače. Do zadnjih konzervatorskih radova 1988. godine bočni zidovi crkve bili su prekriveni gustim bršljanom koji je zadržavao vlagu ne dozvoljavajući prirodno isušivanje zidova. Zbog ovoga su se na pojedinim mjestima na bojenom sloju živopisa pojavili bjeličasti tragovi rastvorenih soli. Da bi se proces spriječio crkva je oslobođena bršljana, a zidovi su ponovo premalterisani krečnim malterom.



sl. 2. Izgled freske „Bogorodica na prestolu” sa vidnim oštećenjima bojenog sloja u Donjoj zoni. Zapadni zid priprate.

prodor soli iz cementa u tkivo zida, jer su izvršene analize fresko-maltera pokazivale znatno prisustvo hlorida, dok su nitrati, sulfati i karbonati konstatovani u tragovima<sup>21</sup>.

Iz svega do sada izloženog, nameće se logičan zaključak da će se gradnjom hidroelektrane Andrijevo i stvaranjem velike akumulacije bitno izmijeniti mikroklima, te da će neminovno doći i do povećanja relativne vlažnosti, a time i do poremećaja uslova, što će intenzivirati procese degradacije živopisa, koji će polako ali sigurno voditi njegovom trajnom oštećenju.

Ukupna situacija je otežana i činjenicom da se radi o različitim građevinskim sklopovima i različitim tehnologijama i gradnje i slikarstva, što će sasvim sigurno imati za posljedicu i bitno različito ponašanje u izmijenjenim uslovima. I upravo iz ovakve složenosti i

21. Analize za utvrđivanje prisustva soli u fresko malteru manastira Morače izvršene su u Restauratorskom zavodu Hrvatske i Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture – Cetinje.



sl. 3. Izgled sjevernog zida paraklisa sv. Stefana sa vidnim oštećenjima živopisa u Donjoj zoni.

hiterogenosti manastirskog kompleksa, ne postoji ni ona krajnja, od konzervatora nerado prihvatana solucija, njegovo izmiještanje. Prihvatanjem, pak, takve očajničke mjere, manastir zasigurno ne bi bio spašen, već naprotiv bio bi osuđen na propast.

Ukoliko ipak dođe do gradnje predloženog hidroenergetskog sistema u kanjonu rijeke Morače, onda moramo biti svjesni da manastiru izričemo tešku kaznu sporog i neumitnog „umiranja” sa svakako tragičnim rezultatom, čijeg će krajnjeg ishoda kao svjedoci biti neke buduće generacije. Moramo biti svjesni i činjenice da, bar za sada, ne postoji ni jedno tako efikasno rješenje, bez obzira na savremenu tehniku i sredstva, koje bi moglo otkloniti sve dileme i sve opasnosti i učiniti da se život manastira i u budućim vjekovima bezbrižno nastavi. Samo će vrijeme pokazati koliko su naši naponi u jednom trenutku bili opravdani i koliko su sa razumijevanjem prihvaćeni ili, pak, sa nerazumijevanjem odbačeni, odnosno samo će vrijeme pokazati kako, koliko i kojim tempom manastir Morača propada ili nastavlja da živi svoj život.

Čedomir MARKOVIĆ  
Zdravko GAGOVIĆ

## SOME CURRENT ISSUES OF THE PROTECTION OF THE MORAČA MONASTERY COMPLEX

### Summary

The proposal of the construction of a hydro-power system on the Morača river has originated a series of significant issues, among which a particularly important problem is the protection of the Morača Monastery. By creating a large storage lake for the needs of the Hydro-Power Plant „Andrijevo”, the micro-climatic conditions would change and thus the relative humidity would increase.

Fresco-decorations are particularly sensitive to a change of micro-climatic conditions, i.e. an increase of humidity. Experiences all over the world as well as in our country show that numerous cultural monuments that suddenly found themselves in a similar situation, by concurrence of events, were drastically damaged. Collected data give evidence that the increased air humidity that would inevitably develop in case of the construction of the mentioned hydro-power system affects the disturbance of a centuries-long established equilibrium between the organism of the monument and the environment. The disturbance of this ideally established equilibrium would lead very quickly to an intensification of degrading processes, in particular of those that would lead to a drastic damage of the fresco-decoration or its total destruction. The increase of moisture in the wall tissue would lead to the dissolution of harmful salts and to their driving out to the surface of the coloured layer which would result in a heavy damage of the fresco-decoration.

As there are no methods for precise measurements and valuations of the degrading processes, and as there is no possibility to precisely anticipate the degree of all negative affects, the protection system must be left over to skilled and proficient conservators.

If the mentioned hydro-power system would still be built, conservators believe that negative processes will stir up in changed conditions, which will sooner or later lead to heavy damages or the total destruction of the fresco-decoration of the Morača Monastery. As there are no efficient means that would prevent negative processes so far, the fresco-decoration of the Morača Monastery would be condemned to „dying”, considering actual experiences.